ՑԱԿԱՆՅԱՆ ՌՈՒՍԼԱՆ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասնելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասնեն յաստիճան»
(**Մովսիսի Խորենացւոյ**, Ա, ԻԱ/ԻԲ)

Բանալի բառեր՝ Պարույր Հայկազն, Հայոց թագավոր, Մովսես Խորենացի, Սեբեոս, Մովսես Կաղանկատվացի, Թովմա Արծրունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ուխտանես, Սամուել Անեցի, Միքայել Չամչյանց, XIX դարի հայ պատմագրություն:

Ներածություն

Պարույր Սկայորդու, որպես Հայոց թագավոր կամ թագավորության հիմնադիր լինել-չլինելու հարցն արդեն շուրջ երկուսուկես դար է, ինչ գտնվում է պատմաբանների ուշադրության ոլորտում՝ դառնալով հայոց պատմագրության կարևորագույն հարցերից մեկը: Հայագիտության մեջ նրա շուրջ գիտական բանավեճերը ցայսօր շարունակվում են: Գիտական լուրջ տարակարծություններ են առաջացել մասնավորապես Պարույրի *«Սկայորդի»* հայրանվան և էթնիկական ծագման խնդիրների շուրջ:

Ցավոք, այս և հարակից հարցերը մշտապես շաղկապվել են ուրարտական պետության անկման հիմնախնդիրներին՝ հայտնվելով յուրօրինակ գիտական փակ շրջանի մեջ: Մասամբ հենց հետազոտական այս մեթոդի պատճառով է, որ հայագիտությունը Պարույրի ինքնության և ժամանակի խնդիրներին մինչ օրս վերջնական պատասխան չի տվել: Ավելի լուրջ են աղբյուրագիտական հենքի

պակասից ծնվող դժվարությունները: Սակայն եթե ժամանակի ընթացքում աղբյուրները քանակական առումով չնչին չափով են ավելանում, դրանց նկատմամբ գիտական մոտեցումներն ավելի դինամիկ են փոփոխվում: Սույն հոդվածում մենք կանդրադառնանք վերոնշյալ հիմնախնդրի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական բազային՝ ներկայացնելով նաև XVIII-XIX դդ. պատմագիտության ոլորտում դրա հետազոտական մոտեցումներն ու արդյունքները:

1.Աղբյուրագիտական հենքը

Հայկական թագավորության առաջացման վերաբերյալ աղբյուրագիտական դաշտը բաղկացած է Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և միջնադարյան հայ պատմիչներ Սեբեոսի, Թովմա Արծրունու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ուխտանեսի և Սամուել Անեցու հիշատակություններից ու Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկի տվյալներից: Սակայն այդ աղբյուրներից միայն առաջինների մոտ է խոսվում թագավորության առաջացման մասին, իսկ երկրորդում՝ գոյության[1]:

Հիմնախնդրի լուսաբանման առումով ուսումնասիրողների կողմից կարևորվել են հատկապես հայ մատենագիրների վկայությունները: Ընդ որում կարծրացած է այն պատկերացումը, որ Մովսես Խորենացուց հետո ապրած և իրենց «Պատմությունները» շարադրած մյուս հայ պատմիչները՝ Սեբեոսը, Թովմա Արծրունին, Հովհաննես Դրասխանակերտցին և այլք, իրենց պատմության նախաբանը կամ առաջին գլուխը, որտեղ շարադրվում է հայ ժողովրդի պատմությունը սկզբից մինչև նրանց ապրած ժամանակաշրջանը, օգտվել են Խորենացուց կամ ուղղակի կրկնօրինա-

[1] **Ցականյան Ռ.**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VII-VI դդ., Երևան, 2018, էջ 184-198:

կել են նրան: Նյութի խորազնին ուսումնասիրության և պատմիչների հաղորդումների համադրման արդյունքում վերոհիշյալ կարծիքը չի հաստատվում[2]:

1.1. ***Մովսես Խորենացի***:

Խոսելով թագավորության առաջացման մասին՝ Պատմահայրը հիացմունքով նշում է. *«Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասնելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասնեն յաստիճան»*[3]:

Պատմահայրը Պարույրին անդրադառնում է երկու անգամ՝ նախ իր Հայոց արքաների «*ցուցակում*», որտեղ Հայկ Նահապետից հետո նա 38-րդն է, ապա՝ բուն տեքստում:

Այսպես, Պատմահայր Մովսես Խորենացին արձանագրում է, որ Պարույրը՝ «**որդի Սկայորդւոյ**», հայկական ուժերի գլուխն անցած, ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել Ասորեստանի դեմ պայքարում և հանդես բերած իր պատրաստակամության դիմաց շուտով Մարաստանի թագավոր Կիաքսարից (մ.թ.ա. 625-585 թթ.) ստանում է «թագավորության պատիվ և ձև». «*Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն ... զմերս ասեմ Պարոյր առ Սարդանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ:*

---

[2] **Ցականյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 185: **Նույնի՝** Армения от Хайка до Парнаваза: миф и реальность, Метаморфозы истории, 2018, № 12, стр. 127-147. **Նույնի՝** Ասորեստանի անկման Խորենացու և Սեբեոսի տարբերակները, ՎԷմ, 2017, № 4, էջ 230-239: **Նույնի՝** Թովմա Արծրունու նորբաբելոնյան արքայացանկը և նրա աղբյուրը, Էջմիածին, 2010, Երևան, էջ 61-62:

[3] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, Ա, ԻԱ/ԻԲ:

... Յինքն եւ զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան շուք եւ ծեւ նմա խոսրանալով»[4]:

Պատմահոր այս հիշատակությունը ուսումնասիրողների կողմից տարբեր գնահատականների է արժանացել: Սակայն մեկ բան փաստ է, որ, ըստ Խորենացու հիշատակության, Պարույրը հայկական թագավորության հիմնադիրն է: Որպես իր խոսքի հաստատում Պատմահայրը նշում է. *«Եւ զի արդարև զայնու ժամանակավ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն՝ վկայէ և Երեմիա*[5] *մարգարե ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ ...: Եւ այս հաւասրի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակավ»*[6]:

Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահայրը՝ որպես քրիստոնյա եպիսկոպոս, հենվելով աստվածաշնչյան հաղորդումների վրա, նույնպես ուներ լուրջ հիմքեր, որ տվյալ ժամանակաշրջանում իրոք թագավորություն գոյություն ուներ: Եվ բավական էր ժողովրդական բանահյուսությանը կցել Երեմիայի մարգարեությունը, որի արդյունքում ստացվեր Խորենացու գեղեցիկ ու անզուգական հիշատակությունը:

Պատմահայրը նույնիսկ անհրաժեշտ է համարել ցուցակի տեսքով ներկայացնել հայ թագավորների ցանկը: Հայ թագավորների «*ցուցակը*» գլխավորում է «*Պարոյր, որդի Սկայորդւոյ*», որին Խորենացին անվանում է «*ի վարբակայ Մարէ պսակեալ*», սրան հաջորդում են *Հրաչեայ, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փառ(ւ)ոս, Միւս Հայկակ, Երուանդ Սակաւակեաց և Տիգրան* թագավորները: Այս թագավորներից Խորենացին խոսում է միայն երկուսի մասին՝ Պարույր Սկայորդու՝ որպես առաջին թագավորի և Տիգրանի մասին: Մնացածները հիշատակվում են միայն «*ցուցակում*»:

---

[4] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, Ա, ԻԱ/ԻԲ:

[5] **Երեմիա**, 27-29, 51:

[6] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, Ա, ԻԲ/ԻԳ:

1.2. ***Սեբեոս***:

Ժամանակագրորեն հաջորդ պատմիչը Սեբեոսն է, որի մոտ, սակայն, ոչ միայն խոսք չկա Պարույր Սկայորդու մասին, այլև Հայոց թագավորության առաջացման վերաբերյալ[7]: Սեբեոսյան պատումն էլ իր հերթին չի համընկնում Պատմահոր հիշատակությունների հետ[8]:

1.3. ***Մովսես Կաղանկատվացի***:

Մովսես Կաղանկատվացին VII դարի պատմիչ է: Նա իր «Աղվանաց աշխարհի պատմությունը» երկում անփոփոխ ներկայացնում է Մովսես Խորենացու ցանկը[9]:

1.4. ***Թովմա Արծրունի***:

Հիմնախնդրի առումով հաջորդ հայ պատմիչը IX-X դարերում ապրած Թովմա Արծրունին է: Պատմիչն արձանագրում է. «*Վարքակայ Մարի բարձեալ զիշխանութիւնն Ասորեստանեայց՝ զՊարոյր Հայկազնեայ ապահարկէ ի հարկաբարձութենէ եւ թագապատիւ իշխանութեամբ մեծարեալ՝ տայ զօր բազում յօգնականութիւն, եւ դարձեալ հաստատէ զթագաւորութիւն Հայոց*»[10]:

---

[7] **Սեբէոս**, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Գ.Վ. Աբգարյանի, Երեվան, 1979:

[8] Մանրամասն տե՛ս **Ցականյան Ռ.**, Ասորեստանի անկման Խորենացու և Սեբեոսի տարբերակները, էջ 230-239:

[9] **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, գիրք Բ, Անթիլիաս, 2010, Ե, էջ 37:

[10] **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, գիրք Ա, Անթիլիաս, 2010, էջ 79: **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունը՝ Մ.Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006, Ա, Դ, էջ 42:

Մովսես Խորենացու և Թովմա Արծրունու հիշատակությունների միջև տարբերությունները նույնպես ակնհայտ են: Թովմա Արծրունու մոտ հիշատակված չէ Պարույրի հոր անունը: Նա հանդես է գալիս տոհմանվամբ՝ *Հայկազն*: Բացի այդ, հետաքրքրականն այն է, որ, ըստ Խորենացու, Պարույրը դառնում է Հայոց առաջին թագավորը, այսինքն՝ հայկական թագավորության հիմնադիրը, մինչդեռ Թովմա Արծրունին Պարույրին չի ճանաչում որպես հայ առաջին թագավոր: Նրա հիշատակությունից («... **եւ դարձյեալ հաստատէ զթագաւորութիւն Հայոց**») ակնհայտ է դառնում, թե ինչ է նկատի ունեցել պատմիչը: Այսինքն՝ ըստ Թովմա Արծրունու, Պարույրից դեռ առաջ գոյություն է ունեցել հայկական թագավորություն, որը ինչ-որ ժամանակ ու ինչ-որ պատճառով դադարել է գոյություն ունենալ: Հետագայում «Վարբակ»-Կիաքսարը Պարույրին մեծարել է թագով և կրկին վերականգնել Հայոց թագավորությունը: Այսինքն՝ պետություն որպես այդպիսին չի առաջացել, ինչպես հիշատակում է Պատմահայրը, այլև վերաճանաչվել է: Իսկ սրանք արդեն տարբեր բնույթի գործընթացներ են[11]:

*1.5. **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**:*

Պարույրի վերաբերյալ շատ հետաքրքիր են Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակությունները: Թեև դրանց հիմքում ընկած են Մովսես Խորենացու հաղորդումները, այդուհանդերձ դրանք բավականին համահունչ են Թովմա Արծրունու պատումին: Դրասխանակերտցու մոտ ևս խոսքը ոչ թե Հայոց թագավորության հիմնադրման, այլ վեականգնման մասին է. «*Յեր ամենեցուն սոցա Պարոյր անուն՝ յազգէ Հայկայ. ասպանօր զանազգիսն 'ի բաց լքեալ*

---

[11] **Ցականյան Ռ.**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում ..., էջ 193, 194:

հերքեալ՝ եւ զնահապետութիւն ազգի իւրոյ վերսփին նորոգեալ պայազատէր: Սա ճոխաբար պսակի թագնկալութեամբ ընդ առաջին 'ի Հայս. զի Վարբակէս գաւառով Մեդացի 'ի քաջաց արանց բարեկամս իւր կազմեալ առատութեամբ բազկաւ, ընդ որս եւ զքաջն եւ զաջողակն մեր Պարոյր յինքն՝ ձեւ եւ շուք թագաւորութեան նմա դնէր եւ նոքօք հանդերձ յինքն գրաւեալ 'ի Սարդանապաղոյ զթագաւորութիւնն՝ փիրէ Ասորեստանի և Նինուէի»[12]:

1.6. ***Ուխտանես***:

Ուխտանես եպիսկոպոսը X դարի պատմիչ է: Ուխտանեսը, Պարույրին անդրադառնալով, պարտադիր նշում է, որ հիշատակությունը հղված է ըստ Մովսես Խորենացու: Նա Պարույրին համարում է. «*... որ պսակեցաւ մեզ առաջին թագաւոր ի Վարբակայ*»[13]: Պատմիչի ամբողջական հիշատակությունը հետևյալն է՝ «*Թագաւորէ մեզ առաջին թագաւոր Պարոյր պսակեալ ի Վարբակայ ի Մարաց առաջին թագաւորէն՝ բազկակից իւր առնելով զմերն Պարոյր: Քանզի Վարբակէս գաւառաւ Մեդացի էր՝ ասէ մեզ սպուգաբանելով պատմագիրն Մովսէս, եւ խորամանկութեամբն իւրով փիրէ Ասորեստանի եւ Նինուէի. եւ զքաջն մեր նախարար յինքն յարեցուցեալ զ Պարոյր, թագաւորեցուցանէ զնա ...*»[14]:

---

[12] **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, գիրք Ա, Անթիլիաս, 2010, էջ 367: **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցիոյ** Պատմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունը՝ Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 22:

[13] **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, գիրք Բ, Անթիլիաս, 2010, ԺԹ, էջ 464; **Ուխտանէս Եպիսկոպոս** Հայոց պատմութիւն, թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Վարազ Առաքելեանի, խմբագիր՝ Ալ. Յակոբեան, Եր., 2006, ԺԹ, էջ 43:

[14] **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Մատենագիրք Հայոց, ԻԳ, էջ 466: **Նույնի՝** Հայոց պատմութիւն, էջ 46:

1.7. **Սամուել Անեցի:**

Սամուել Անեցին XI դարի պատմիչ է և ի թիվս այլ գործերի՝ կազմել է նաև «Ժամանակագրություն» աշխատությունը, որտեղ «*Իսկ Վարբակէս զԲելեսիւս, Բաբիլովնի արքայ կացուցեալ, որպէս զմերն Պարոյր պսակեալ, վասն աւգնականութեան գրեալ եւ ի նմանէ եւս, ինքն ի Մարս փոխեաց զիշխանութիւնն Ասորեստանեաց*»[15]:

Ապա և շարունակում է. «*Այս Պարոյր որդի Սկայորդւոյ Հայկազնի, աւգնական լեալ Վարբակայ Մարի, բառնան զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղղայ: Եւ թագ եդեալ սմա Վարբակայ, լեալ առաջին պսակաւոր ի Հայկազնեաց*»[16]:

Ինչպես երևում է, Սամուել Անեցու հիշատակությունը նույնպես համահունչ է Մովսես Խորենացու հիշատակությանը:

Պարույր թագավորին այս կամ այն չափով անդրադարձել են նաև այլ պատմիչներ, այդ թվում՝ Վարդան Արևելցին և այլք, սակայն նրանց հիշատակությունները նույնպես չեն տարբերվում միմյանցից, և բոլորն էլ որպես հիմք ելնում են Պատմահոր հիշատակություններից:

1.8. **Խաչատուր Ջուղայեցի:**

XVIII դարի հեղինակ Խաչատուր Ջուղայեցուն իրավամբ կարելի է որպես «վերջին» պատմիչ համարել: Խաչատուր Ջուղայեցին ստեղծագործել է Մ. Չամչյանցին գրեթե

---

[15] **Սամուէլի Անեցի եւ շարունակողներ,** Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Կարեն Մաթեւոսյանի, խմբագիր՝ Վ. Տեր-Ղեւոնդյան, Երևան, 2014, էջ 96: **Սամուէլի քահանայի Անեցիոյ** Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոյ մինչեւ ի ներկայս, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 43, 46:

[16] **Սամուէլի Անեցի եւ շարունակողներ,** Ժամանակագրութիւն, էջ 110:

զուգահեռ կամ քիչ ավելի ուշ: Պետք է արձանագրել, որ թեմայի առումով Խ. Ջուղայեցու մեկնաբանությունը չի հեռանում Մ. Խորենացու վերոհիշյալ հիշատակությունից. «*Բայց յետոյ Վարբակէս զօրավարն մեդացւոց, այսինքն քրդաց՝ սպան զՍարդանապալ արքայն ասորեստանեայց, օգնականութեամբն Պարոյրայ Հայոց արքային ... Եւ այս Վարբակէս՝ թագաւորեցոյց ի Բաբելօն ի վերայ քաղդեացւոց զԲէլասիս ընկերակից իւր, և ի վերայ հայոց՝ զՊարոյր զօրավիգ իւր յորդւոց և ի տոհմէ Հայկայ*»[17]:

Ինչպես տեսանք, միայն Սեբեոսը, որի մոտ ընդհանրապես խոսք չկա Պարույր Հայկազնի մասին, և Թովմա Արծրունու ու Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակություններն էին, որ տարբերվում էին Պատմահոր հիշատակություններից: Այս վերջին երկու պատմիչների մոտ *թագավորություն որպես այդպիսին չի ստեղծվում, այլ վերականգնվում է, իսկ Պարույրն էլ հանդես է գալիս որպես թագավորությունը վերականգնող առաջին թագավոր*:

2.Պատմագրություն

1784-1786 թթ., Մխիթարյան միաբանության ականավոր դեմքերից մեկը՝ վարդապետ Միքայել Չամչյանցը (1736-1823 թթ.), որն իրավամբ համարվում է հայ նոր պատմագրության հիմնադիրը, Վենետիկում հրատարակեց «Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784» եռահատոր աշխատանքը: Եվ քանի որ XIX դարի հայ պատմագիտական միտքն իր ժամանակագրության հիմքը սկսում է Մ. Չամչյանցի աշխատությամբ, ան-

---

[17] **Խաչատուր Աբեղայի Ջուղայեցւոյ** Պատմութիւն Պարսից, աշխատութեամբ՝ Բարգէն Վարդապետի Աղաւելեանց, Վաղարշապատ, 1905, էջ 17, 18:

հրաժեշտ ենք համարում նախ անդրադառնալ նրա վերլուծությանը:

Մ. Չամչյանցն իր աշխատությունը կազմում է պատմահամեմատական և սուր քննադատական դիրքերից՝ հայ աղբյուրները համեմատելով և համադրելով անտիկ և այլ աղբյուրների հետ: Նա կազմել է ժամանակագրություն և պարբերացրել հայոց պատմությունը: Պետք է արձանագրել, սակայն, որ Մ. Չամչյանցը միշտ չէ, որ հավատարիմ է լինում իր աղբյուրին:

Որպես ասվածի վառ օրինակ՝ Պատմահայր Մովսես Խորենացու և նրան հաջորդող մի շարք պատմիչների մոտ[18] Բաբելոնի արքա Նաբուգոդոնոսորի (մ.թ.ա. 605-562 թթ.) ժամանակակից Հրաչյա արքան[19] Մ. Չամչյանցի մոտ վեր է ածվել Հայկակի: Վերջինիս առումով Մ. Չամչյանցը նշում է. « *... բայց այս բան երևի փոփոխեալ 'ի գրագրաց ըստ տեղւոյն և ըստ անուան զի 'ի հաշուել զժամանակ Հրաչէի և Նաբուգոդոնոսորայ՝ Հրաչեայ համարի լինել իբր 70 ամօք յառաջ քան զնա ... Իսկ եթէ չգուցէ յայսմ վրիպակ գրագրաց, ասելի է՝ թէ Խորենացին ո՛չ ըստ իւր կարծեաց դնէ այդպէս, այլ՝ ըստ այլոց. քանզի ո՛չ ասէ՝ թէ այսպէս եղև, այլ՝ թէ այսպէս ասեն. և զի ժամանակ եղելոցն ո՛չ անկանի յաւուրս Հրաչէի, այլ՝ Հայկակայ, հարկ լինի ասել՝ թէ յաւուրս Հայկակայ եղև գալն Շամբատայ»*[20]:

---

[18] Թերևս կրկին բացառություն է կազմում Սեբեոսը: Այս խնդրի առումով առաջիկայում պատրաստվում ենք հանդես գալ առանձին աշխատանքով:

[19] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, I, ԻԲ:

[20] **Չամչյանց Մ.**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հատոր 1, Վենետիկ, 1784 (= Երևան, 1985), էջ 101, իսկ հեղինակի հիմնավորումը տե՛ս էջ 181: Եվ սա այն Հայկակն է, որի թագավորության հիմնադիր լինելն իբր բացահայտել է (առանց հղելու Մ. Չամչյանցի վերոհիշյալ տողերը) Ա. Մուշեղյանը՝ Տիգրանի հավաքական կերպարը՝ ազգային համախմբման խորհրդանիշ (ըստ հայ և օտար հնագույն աղ-

Անդրադառնալով Պարույրին՝ Մ. Չամչյանցը նշում է. «*Պարոյր յաջորդեալ հօր իւրոյ Սկայորդւոյ յերկրորդ ամի շինուե Հռովմայ*»[21]: Այսինքն, ըստ Չամչյանցի Պարույրը Սկայորդուն պետք է, որ հաջորդած լինի մ.թ.ա. 752/751 թթ.-ին, սակայն հեղինակի մոտ հանդիպում ենք՝ մ.թ.ա. 747/746 թթ.-ին: Քանի որ, ըստ Մ. Չամչյանցի ժամանակագրության, Հռոմը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 749/748 թթ.[22], իսկ Պարույրը Մարաց թագավոր Վարբակեսից «թագավորության շուք և պատիվ» ստացել է մ.թ.ա. 743 թվականին՝ «*743 ամօք յառաջ քան զծնունդ Քրիստոսի*»[23] և «*պերճանալով արքայական ճոխությամբ*», բազում բարեկարգումներ է կատարում և խաղաղությամբ 43 /ԽԳ/ տարի կառավարելուց հետո մահանում Հռոմի հիմնադրման 50-րդ տարում[24]:

Այսպիսով, եթե առաջնորդվենք Միքայել Չամչյանցի ժամանակագրությամբ, կստացվի, որ Պարույր Հայկազնը որպես թագավոր կառավարել է մ.թ.ա. 743-700 թթ., իսկ իշխանության գլուխ է եղել մ.թ.ա. 748 թ.-ից: Եվ քանի որ այսօր հայտնի է Նինվեի անկման ստույգ թվականը՝ մ.թ.ա. 612 թ., և եթե Չամչյանցի մ.թ.ա. 743 թ.-ից հանենք հարյուր տարի, ապա տեսականորեն կստանանք մ.թ.ա. 643 թ., իսկ կառավարման թվականները՝ մ.թ.ա. 643-600 թթ.: Սակայն այս մ.թ.ա. 643 թ.-ից էլ պետք է հանել 31 տարի, քանի որ, ինչպես տեսանք, աղբյուրները որպես Պարույրի թագադրման թվական նշում են մ.թ.ա. 612 թվականը, ապա

բյուրների), Մովսես Խորենացու ծննդյան 1600-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողով, 25 նոյեմբերի 2010, ՎՊՄԻ գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2011, էջ 20-56, նույն հեղինակի այլ աշխատանքներ, և այլք:

[21] **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 96:

[22] **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., հատոր 3, Վենետիկ, 1786 (= Երևան, 1984), էջ 31:

[23] **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., հատոր 1, էջ 97, հատոր 3, էջ 32:

[24] **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., հատոր 1, էջ 101, հատոր 3, էջ 32:

ստացվում է, որ Պարույրը իշխել է մ.թ.ա. 643-612 թթ.՝ որպես նահապետ-իշխան, իսկ մ.թ.ա. 612-600 թթ.՝ որպես թագավոր:

Սակայն այս ժամանակագրական հաշվարկները, որ գալիս են Մ. Չամչյանից, դեռ ոչինչ չեն նշանակում: Նախ պետք է ապացուցել Պարույրի պատմական անձ լինելու հանգամանքը, որը, սակայն, ներկայիս աղբյուրագիտական սուղ պայմաններում գրեթե անհնար է:

Միքայել Չամչյանցի ժամանակագրությունը հետագայում խմբագրման է ենթարկվել նաև Ղևոնդ Ալիշանի կողմից[25]: Վերջինս նույնպես Պարույրին առաջին թագավոր էր համարում. «... *մինչեւ ի սկիզբն առաջին թագաւորութեան ազգիս ի Պարուրայ Հայկազնոյ*»[26]: Անտիկ և հայ միջնադարյան աղբյուրների և Մ. Չամչյանցի ժամանակագրության համադրության արդյունքում Ղ. Ալիշանը նույնպես փորձ է կատարում որոշակիացնելու Պարույրի գործունեության ժամանակաշրջանը[27]: Ղ. Ալիշանը Պարույր Սկայորդուն՝ որպես Հայոց առաջին թագավորի, անդրադառնում է նաև իր «Հայապատում» աշխատանքի մեջ[28]:

Միքայել Չամչյանցից հետո և մասնավորապես սկսած XIX դարի երկրորդ կեսից՝ ոչ միայն նշանավորվեց հայոց պատմության ուսումնասիրման ամբողջական և քննադատական մի փուլով, այլև շատ ու շատ խնդիրների ժխտողականության դիրքերից ու վերաշարադրմամբ:

Այսպես, Հովսեփ Գաթրճյանն իր «Տիեզերական պատմության» մեջ, անդրադառնալով խնդրին, բացի Պարույրի

---

[25] **Ալիշան Ղ.**, Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան, Վենետիկ, 1904, էջ 199-233:

[26] **Նույն տեղում**, էջ 199, 223:

[27] **Նույն տեղում**, էջ 200-219:

[28] **Ալիշան Ղ.**, Հայապատում: Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 42-44:

գործունեության կոնկրետ շրջանակների թվագրումից՝ մ.թ.ա. 610-606 թթ. ընկած ժամանակահատվածով, գրեթե կրկնում է պատմահոր հիշատակությունը. «*Յետ կալոյ Մարաց յեպս առ Դիովկավ յամի 714 յԱսորեստանեաց՝ սպէպ պատերազմ էր նոցա ընդ սոցա յեպուսպ (նախ քան զ610) միաբանեցաւ եւ Պարոյր ընդ արքային Մարաց (Կիաքսարայ Ա.) ընդդէմ Ասորեստանեացն՝ ընկալեալ ի նմանէ խոսպումն թագաւորելոյ Հայոց աշխարհին*»[29]:

Գրքի վերջում զետեղված «*Տախտակ ժամանակակցական*»-ում Հ. Գաթրճյանը Պարույր Հայկազնի կառավարումը թվագրում է մ.թ.ա. 635-600 թթ.-ով[30], իսկ Ասորեստանի անկումը նա թվագրում է մ.թ.ա. 606 թվականով[31]: Այդուհանդերձ, Հ. Գաթրճյանը նշում է. «*...այսպէս եւեթ հնար է միաբանել զբանս Խորենացւոյն ընդ սպոյգ ժամանակագրութեան*»[32]:

Մովսես Խորենացու և նրա հաջորդների հիշատակություններին նախապատվություն էր տալիս նաև Կարապետ Եզյանը[33]:

Բավականին հետաքրքիր է նաև Անտոն Գարագաշյանի մոտեցումը: Նա, ինչպես նրա շատ ու շատ ժամանակակիցներ, փորձելով ստեղծել Հայոց քննական պատմությունը, հայ միջնադարյան պատմիչների ու անտիկ հեղինակների հիշատակությունների համադրման արդյունքում փաստացի ոչ միայն քննադատում ու մերժում էր Խորենացու հիշատակությունները՝ դրանք «կեղծ» անվանելով, այլև կաս-

---

[29] **Գաթրճեանց Յ.**, Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցմեր ժամանակս, Հատոր Ա, Հին պատմութիւն, Վիէննա, 1849, էջ 104:

[30] **Նույն տեղում**, էջ 610:

[31] **Նույն տեղում**, էջ 85, 116, 122, 318:

[32] **Նույն տեղում**, էջ 104, ծնթ. 1:

[33] **Эзов Г.**, Внутренний быт древней Армении, Санкт-Петербург, 1859.

կածի տակ էր վերցնում նաև նրա ապրած ժամանակաշրջանը: Այդուհանդերձ, նա համարում էր, որ բոլոր հայկազունիները հայեր էին: Անդրադառնալով Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, ով Պարույրի նախորդներին բնիկ հայ չէր համարում, նշում է.

«*Կոչել Խորենացւոյն զՊարոյր և զյաջորդս նորա «բնիկ, արեանառու և հարազատ» ոչ թէ կը ցուցանէ, թէ քան զնոսա առաջինք օտարազգի էին, քանզի Պարուրի նախորդն Սկայորդի ... հայր էր Պարուրի, այլ Խորենացին հաւանականապէս զՊարուրեանս, իբրև Հայկայ սերունդ՝ կը կոչէ բնիկ և հարազատ, համեմատութեամբ յաջորդ հարըստութեան Արշակունեաց զորս օտարազգի կը համարէր*»[34]:

Ինչևէ, անդրադառնալով խնդրին, Ա. Գարագաշյանը նշում էր. «*Ինչպես ուրիշ հայ իշխանաց յիշելոց ի Խորենացւոյն նույնպէս Պարուրի գալով՝ չունինք ամենևին ապացույց, թէ այսու անուամբ եղաւ իշխան կամ թագաւոր Հայոց*»[35]:

Ինչպես արդեն նշվեց, XIX դարի երկրորդ կեսը նշանավորվեց Հայոց պատմության ամբողջական և քննադատական վերաշարադրմամբ: Նոր պայմաններում մի շարք հեղինակներ, ինչպիսիք էին Ք. Պատկանյանը[36], Գ. Խալաթյանցը[37], Մ. Էմինը[38] և այլք, հանդես եկան Մ. Խորենացու

---

[34] **Գարագաշեան Ա.Մ.**, Քննական պատմութիւն Հայոց, ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական եւ բանասիրական տեղեկութեանց, Մասն Ա., Նախնական ժամանակ, Թիֆլիս, 1895, էջ 184, 185:

[35] **Նույն տեղում**, էջ 183 (Պարույրի մասին մանրամասն տե՛ս էջ 180-187):

[36] **Патканов К.**, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, Санкт-Петербург, 1881.

[37] **Халатьянц Г.**, Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896, стр 106-125.

[38] **Эмин Н.**, Древний эпосъ Армянскій, Москва, 1881, стр. 20-30. **Его же,** Династический список Хайкидов в истории Армении Моисея Хоренского и хронологическая их таблица у О. Михаила Чамчяна, Москва, 1884, стр. 3 и сл. Տե՛ս նաև՝ Исследования и статьи Н.О. Эмина по армянской мифологии,

հիշատակությունների սուր քննադատությամբ:

Ք. Պատկանյանը նշում էր, որ Պարույր Հայկազնի խորենացիական պատումը չունի ոչ մի պատմական հիմք, և որ Խորենացին այն հորինել է, որպեսզի ցույց տա ժամանակաշրջանի դարակազմիկ իրադարձություններին հայերի մասնակցությունը[39]:

Ն. Էմինը, ելնելով միջնադարյան մյուս պատմիչների, մասնավորապես Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամուել Անեցու հիշատակություններից, գտնում էր, որ Պարույրը ոչ թե որպես առաջին թագավոր է, այլ հանդես է գալիս որպես Հայկազունի արքայատոհմի վերականգնող[40]:

Ինչ վերաբերում է Գ. Խալաթյանցին, ապա վերջինս ջանք չի խնայում՝ Պատմահորը մերկացնելու և կեղծիքների մեջ մեղադրելու համար[41]:

Ստեփանոս Պալասանյանն իր աշխատության մեջ փորձ է անում համադրելու հայ, անտիկ և սեպագիր աղբյուրների հիշատակությունները, որի արդյունքում հանգում է այն եզրակացության, որ Պարույրը գահ է բարձրացել մ.թ.ա. 606 թվականին[42]: Ինչպես երևում է հեղինակի հետագա շարադրանքից, թագավոր հռչակվելուց հետո Պարույրը երկար չի կառավարել, քանի որ արդեն մ.թ.ա.

археологии, истории и литературе (за 1858-1884гг.). Москва. 1898.

[39] Մանրամասն տե՛ս **Патканов К.** "Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии". Санкт-Петербург. 1881.

[40] **Эмин Н.** "Древний эпосъ Армянскій", стр. 20-30. **Его же.** Династический список Хайкидов в истории Армении Моисея Хоренского и хронологическая их таблица у О. Михаила Чамчяна. Стр. 3 и сл.: Տե՛ս նաև՝ Исследования и статьи Н.О. Эмина по армянской мифологии, археологии, истории и литературе (за 1858-1884гг.). Москва. 1898.

[41] **Халатьянц Г.** "Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского". Стр. 106-125.

[42] **Պալասանեան Ս.**, Պատմութիւն Հայոց (Սկզբից մինչեւ մեր օրերը), Թիֆլիս, 1902, էջ 565:

600 թվականին կառավարում է նրա որդի Հրաչյան[43]: Հետաքրքիր է Հրաչյայի առումով հեղինակի նկատառումը: Նա նշում է, որ ոմանք Ուրարտուի Ուրսային (Ռուսա) համարում են Հրաչեայ կամ Հրչէ[44]: Հետաքրքիր է, սակայն, որ բոլոր Հայկազուններին Ս. Պալասանյանը հայ էր համարում:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը կարելի է վստահաբար նշել, որ XIX դարի հայ պատմագրությունը դարձավ այն կարևորագույն հիմքը, որի հիմքերի վրա հետագայում՝ XX դարում, պիտի զարգանար հայագիտությունը:

Աշխատանքը ցանկանում ենք եզրափակել Եղիա Քասունու հետևյալ մեկնաբանությամբ. «*Այսուամենայնիւ, ոմանք նոյնիսկ անոնցմէ որ անժխտելի կը գտնեն բեւեռագիր յիշատակարանաց վկայութիւնները, տակաւին չեն ուզեր բոլորովին հրաժարիլ այդ հնաւանդ բարոյավէպերու կամ աւանդավէպերու արտաքին ձեւէն և զանոնք իրենց ամէն մանրամասնութիւններով իրական պատմութիւն սեպելու կը ջանան: Այսպիսիներ պատեհ տեղ մըն ալ կը գտնեն արձանագրութեանց ընձեռած տեղեկութիւններն աւանդականին մէջ ներմուծելու (թէեւ քիչ մը քաշկռտելով ու այլափոխելով թէ՛ աւանդութեան և թէ՛ իրական դէպքերու ցուցմունքները,) այսինքն՝ այն ընդարձակ բացութեան մէջ զոր թողած է Խորենացին*»[45]:

---

[43] **Նույն տեղում**, էջ 43, 44:

[44] **Նույն տեղում**, էջ 38:

[45] **Քասունի Ե.Ս.**, Նախնական Հայաստան (Հայաստանի քննական պատմութիւնը Նորքարյան շրջանէն 600 Ն.Ք.), Պեյրութ, 1950, էջ 700:

TSAKANYAN RUSLAN

PARUYR HAYKAZN IN ARMENIAN HISTORIOGRAPHY OF THE XIX CENTURY

Keywords: Paruyr Haykazn, Armenian king, Movses Khorenatsi, Sebeos, Movses Kaghankatvatsi, Tovma Artsruni, Hovhannes Draskhanakertsi, Ukhtanes, Samuel Anetsi, Mikayel Chamchyants, Armenian historiography of the XIX century.

The article discusses all available source material on Paruyr Haykazn and prominent figures of the XIX century Armenian historiography, including H. Ghatrchyan's, A. Garagashyan's, K. Patkanyan's, N. Emin's, G. Khalatatyants', S. Palasanyan's views. Particular attention was paid to Mikayel Chamchyants' viewpoints and chronology.

Summing up the above, it can be surely stated that the Armenian historiography of the XIX century became the most important basis on which the Armenian studies developed in the XX century.